

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО ДЕЗАДАПТОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ.⁹

Гусєв Андрей Ігорорович

практичний психолог старший викладач одеської філії МАУП

координатор проекту по відновному правосуддю Одеської групи медіації

Девіантна (соціально дезадаптована) поведінка - це система вчинків, або окремі вчинки, які входять у протиріччя з існуючими у суспільстві нормами. Виділяють п'ять типів девіантної поведінки:

- **делінквентна** – здійснення дрібних правопорушень, за які підлітків досить рідко притягають до відповідальності;
- **адиктивна** – поведінка людини, яка обтяжена хімічною залежністю (від алкоголю, наркотиків, або інших хімічних речовин);
- **патохарактерологічна** – обумовлена патологічними змінами характеру, які утворились в процесі виховання;
- **психопатологічна** – обумовлена наявністю психічного захворювання;
- **обумовлена гіперздібностями людини** – обдарованість в одній сфері часто супроводжується девіантною поведінкою у звичайних життєвих обставинах.

Кожен з цих типів поведінки може бути причиною виникнення у дитини непорозумінь із законом. Але шляхи ефективного виправлення ситуації при кожному із зазначених типів девіацій мають враховувати особливості першопричин її виникнення.

Основним проявом **девіантної** поведінки у дітей та підлітків є явище „**важковиховуваності**“ що виявляється в опорі дитини педагогічним впливам дорослого. Важковиховуваність є наслідком недостатнього засвоєння дитиною позитивного соціального досвіду. При подальшому поглибленні соціальної дезадаптації відбувається перехід до **делінквентних**, а згодом, і до **кримінальних** форм поведінки. Зазначимо, що психологічної точки зору між цими поняттями не існує принципової різниці. Обидва вони є лише послідовними етапами поглиблення процесу соціальної дезадаптації особистості.

Першоджерелом соціальної дезадаптації вважають порушення стосунків дитини й дорослого. Слід зазначити, що у вітчизняній традиції виховання здійснюється в рамках парадигми заохочення – покарання. При виникненні у вихованця ускладнень вихователь, в разі невміння знайти альтернативи негативній оцінці, починає зловживати цим методом. Більше того, негативна оцінка дитини нерідко поширюється на особистість вихованця в цілому, зумовлюючи таким чином фрустрацію¹³ одразу двох життєво важливих потреб: потреби в позитивній оцінці оточуючими та потреби в самоповазі, задовільній самооцінці. Нагадаємо, що саме ці потреби є базовими, провідними для підлітка. І тому подібна ситуація виявляється для підлітка психотравмуючою. Через те, що внутрішній світ підлітка розвинутий ще недостатньо, перешкоди, які постали на шляху задоволення його соціально важливих потреб не стимулюють його активності, спрямованої на їх подолання. Замість цього починають формуватись захисні механізми, які покликані застерегти особистість від сприйняття небажаної інформації, усунути тривогу та напруженість.

Але захисні механізми, викривляючи реальність з метою невідкладного забезпечення психологічного благополуччя, діють за рахунок дезінтеграції поведінки та виникнення особистісних новоутворень, які спотворюють нормальний процес соціалізації.

⁹ При написанні цього та наступного розділів використані матеріали навчальних посібників: Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. - К.: Перун, 1996. - 464 с.; Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство. - М.: МЕДпресс, 2001. - 592 с.; Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. - М.: ТЦ "Сфера", 2001. - 512 с.; Психотерапия детей и подростков: Пер. с нем./ Под ред. Х. Ремшмидта. - М.: Мир, 2000. - 656 с.

¹³ **Фрустрація** – це своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності у стані безнадійності, втрати перспективи.

До таких новоутворень належать:

- феномен „смыслового бар'єру” – коли дитина начебто не розуміє, або не чує того, що говорить до неї дорослий;
- феномен „афекту неадекватності” – коли в разі неуспіху у діяльності виникає негативний емоційний стан, який характеризується ігноруванням самого факту неуспіху, або небажанням визнати себе його винуватцем;
- розбіжність ставлень – розбіжність суб'єктивних уявлень підлітка про свої відносини та своє ставлення до себе, до інших, до діяльності з реальним змістом та проявами цих відносин.
- згодом спостерігаються: низький рівень особистісної зрілості; підвищена схильність до навіювання; засвоєння асоціальних установок; недовіра до людей; невпевненість у собі; нестійка самооцінка; слабкий контроль життєво важливих потягів; не сформованість морально-етичних уявлень; гіпертрофоване почуття сорому, провини, страху перед майбутнім. Все це може компенсуватись проявами нігілізму, зухвальства, цинізму, жорстокості та агресивності, що, у підсумку, стає підґрунтям для формування схильної до правопорушень особистості.

Зазначимо, що феномен розбіжності ставлень є базовим для формування **делінквентної** поведінки оскільки він обумовлює нездатність підлітка побачити власні негативні якості, і, як наслідок – відсутність прагнення до подолання цих недоліків. Вимоги вихователя залишаються зовнішніми щодо підлітка, внутрішньо він не сприймає їх, що призводить до формального виконання вказівок вихователя, або до активного опору виховному впливу. Згодом поведінка підлітка не тільки не поліпшується, а, навпаки, ще більше відхиляється від соціальної норми. Це обумовлене тим, що по мірі зростання, особистість все більше незалежною від зовнішніх впливів. Поступово звичка виконувати щось корисне тільки з примусу, призводить до остаточної втрати соціально значущих орієнтирів, та виникнення відчуття нудьги та безподійності повсякденності. Це, в свою чергу, обумовлює пошук зовнішніх, часто штучних засобів зміни психічного стану.

Феномен схильності до **адитивної** поведінки включає в себе цілий комплекс особистісних особливостей, а також ряд складових іншого роду (спадковість, соціальний контекст, характерологічні особливості тощо). З психологічної точки зору немає суттєвої відмінності між характером споживаних речовин. Принциповим для даного типу поведінки є намагання людини змінити свій психічний стан з метою уникнути зіткнення з реальністю.

У підлітків мотивами початкового вживання **психотропних** (таких, що змінюють психіку) речовин виступають цікавість, можливість безкарно порушити заборону, ризикнути. В подальшому це стає засобом самоствердження, отримання „кайфу”, зняття психологічних бар'єрів, проявом бравади, засобом втечі від „сірої”, „нудної”, „ монотонної” реальності.¹⁴

Важливим моментом у формуванні адитивної поведінки є виникнення **психологічної готовності** до вживання психотропних речовин. Результати досліджень вказують на те, що існує ряд загальних рис, притаманних людям, що зловживають наркотиками чи алкоголем. Це – слабкий розвиток самоконтролю, самодисципліни; низька стійкість до всіляких несприятливих впливів; невміння долати труднощі; емоційна нестійкість, схильність неадекватно реагувати на фруструючу ситуацію, невміння знайти продуктивний вихід з конфліктної ситуації. Нескладно помітити, що всі ці риси особистості притаманні саме погано адаптованим підліткам.

Отже, **схема виникнення психічної залежності** від алкоголю та наркотиків матиме такий вигляд:

- 1) нездатність підлітка до продуктивного виходу з ситуації утрудненості задоволення життєво важливих соціальних потреб, яка виникає внаслідок певного поєднання особистісних властивостей (особистісна схильність);

¹⁴ Медведєв В. С. Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атіка, 2004. – С. 156- 157.

- 2) несформованість чи неефективність засобів психологічного захисту особистості, що перетворюють особистісну схильність у психологічну готовність до зловживання психотропними речовинами;
- 3) наявність фруструючої (психотравмуючої) ситуації, що актуалізує прояви («вмикання») цієї психологічної готовності;
- 4) поінформованість підлітка про властивості психотропних речовин, які дають можливість зняти психічну напруженість, досягти емоційного комфорту.¹⁵

Зазначимо, що схильність до вживання наркотичних речовин за сучасного стану законодавства автоматично стає причиною криміналізації поведінки підлітка. Іншим наслідком зловживання психотропними речовинами є необратимі порушення як психофізіологічного так і особистісного розвитку дитини, пов'язані з порушенням дії центральної нервової системи, та формуванням особистості по наркотичному типу. Що може бути однією з причин формування патохарактерологічного та психопатологічного типів девіантної поведінки.

До **патохарактерологічного та психопатологічного типів** девіантної поведінки призводить порушення психічного розвитку підлітка, пов'язане із наявністю у нього (при патохарактерологічному типі) акцентуацій характеру, психопатій, невротичних розладів та порушення потягів; та наявності ознак початкових проявів психічних захворювань (при психопатологічному типі поведінки).

Слід зазначити, що наявність порушень у психічному розвитку підлітка, не обов'язково призводять до формування девіантної поведінки, але данні проведених у пенітенціарних установах досліджень свідчать про те, що психічні аномалії мають від 57% до 76% підлітків які утримуються у подібних закладах. Найбільш поширеними психічними аномаліями є: залишкові прояви органічного ураження мозку та інтелектуальна недостатність (54%); психопатичний розвиток та психопатії (29,6%).¹⁶

Нагадаємо, що **акцентуації характеру** – це крайні варіанти норми, за яких окремі риси характеру надмірно посилені. Кожен тип акцентуацій має властиві тільки йому, на відміну від інших типів, „слабкі місця”.¹⁷

Акцентуацію від **психопатії** можна відрізнити за такими ознаками:

- 1) акцентуації виявляються здебільшого в підлітковому віці, а психопатії — протягом усього життя;
- 2) прояви особливостей характеру при акцентуаціях бувають у певних ситуаціях; при психопатії — незалежно від ситуацій;
- 3) при акцентуації рідко виникає соціальна дезадаптація й можливе повернення до норми; при психопатії соціальна дезадаптація буває значно частіше;
- 4) при акцентуації порушення поведінки, виникають як відповідь на чітко визначений тип психотравмуючої ситуації; при психопатії — при будь-яких психотравмах, а іноді й без видимих причин.

Серед інших порушень психічного розвитку підлітка, особливу увагу слід звернути на **порушення потягів**.

Порушення потягів має складні психологічні та фізіологічні причини. Спільним для всіх типів порушення потягів є те, що вони виявляються у виникненні стійкого, іноді непереможного прагнення здійснити певні дії.

¹⁵ Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. - К.: Перун, 1996. – С. 177.

¹⁶ Савчук Н. Г. Проблема ре соціалізації особистості підлітка в умовах обмеження волі. // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. / Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ.-К.: МП Леся - №5. - 2000. – С. 177.

¹⁷ Білш докладно дивиться: Леонгард К. Акцентуированные личности. – К., 1981; Личко А. Подростковая психиатрия. – М., 1994.; Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. - К.: Перун, 1996. – С. 132 – 218.

Розглянемо деякі види порушення потягів.

Втечі з дому можуть бути ситуативно зумовленими, та пов'язаними з патологічним потягом до бродяжництва.

Ситуативно зумовлені втечі поділяються на:

- імпульсивні – виникають як відповідь на загрозову ситуацію;
- емансипаційні – виникають як прагнення до різноманітності, ризику й пригод;
- демонстративні – з метою привернення чи повернення уваги матері або об'єкта закоханості, або щоб посісти привілейоване місце серед однолітків.

Втечі як порушення потягів виникають без будь-яких видимих причин, за нормальних сімейних взаємовідносин. Підлітки перед втечею відчують занепокоєння, непереборне бажання піти. Вони несподівано ідуть з дому, можуть подорожувати по всій країні. Потім можуть самостійно повертатись, та давати обіцянки „так більше не робити”.

Потяг до підпалів – може бути обумовлений різними психологічними та психопатологічними причинами. Задовольняє потребу у розрядці психічного напруження, отриманні задоволення.

Сексуальні перверзії та гомосексуалізм у підлітковому віці у більшості випадків мають характер ситуативно зумовленої поведінки, яка з віком безслідно зникає, або є обумовленою нормами відповідної субкультури (бажання „покарати”, „опустити” члена угруповання, що провинився).

Девіантна поведінка яка **обумовлена гіперздібностями людини** може проявлятися у ігноруванні реальності, дивакуватості, необізнаності у елементарних повсякденних питаннях тощо. В той же час, підлітки з яскраво вираженими здібностями в разі несприятливих умов для розвитку їх таланту можуть потрапити до категорії девіантних.

Література.

При написанні цієї статті також використані матеріали навчальних посібників:

Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібник. - К.: Перун, 1996. - 464 с.

Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: Практическое руководство. - М.: МЕДпресс, 2001. - 592 с.

Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. - М.: ТЦ "Сфера", 2001. - 512 с.

Психотерапия детей и подростков: Пер. с нем./ Под ред. Х. Ремшмидта. - М.: Мир, 2000. - 656 с.